

ZPRÁVY O VÝZKUMU — RESEARCH NEWS

JIŘÍ DAN — YOUSEF MAHAGNA

**CHARAKTERISTIKY RODINNÉHO PROSTŘEDÍ
V RODINÁCH ČESKÝCH A V RODINÁCH ARABSKÝCH
OBYVATEL IZRAELE**
— příspěvek k transkulturní analýze —

Rodina je tradičním prostředím utváření sociálních vztahů. Jako zprostředkující článek mezi jedincem a společností je nezastupitelnou institucí, která plní významné funkce. Pro dítě je rodina základní socializační jednotkou. Všechny historické pokusy nahradit rodinu něčím jiným zatím ztroskotaly. V moderních státech, mezi které samozřejmě počítáme Českou republiku i Izrael, přešlo mnoho jejích funkcí na jiné společenské instituce. Tím výrazněji vystupuje do popředí skutečnost, že rodina je zejména primární sociální skupinou, která formuje osobnost člověka a chrání ho před tlaky společnosti. Na jedné straně rodina osobnost člověka formuje, na druhé straně osobnost jednotlivých členů determinuje rodinnou atmosféru citovou a výchovnou, někdy je tato atmosféra chápána jako výsledek konstelace proměnných osobnostních, situačních, časových. Rodina je mj. skupinou, v níž se přenášejí tradiční kulturní vzorce chování a která je díky tomu i jednotkou do značné míry konzervativní.

Hlavním rysem současné evropské monogamní rodiny podle Horské, 1990, je její snižující se stabilita, vysoká rozvodovost je pouze jejím projevem. Současná podoba arabské i české rodiny a postoj společnosti k rodině jsou výsledkem dlouhodobého vývoje.

K pojetí rodiny v psychologické teorii

Zásadní tezi pro zkoumání rodiny formulovala už v roce 1967 Ludmila Kolářiková. Zní: „Zkoumání činitelů utvářejících osobnost, musí probíhat souběžně se zkoumáním jedince, a to pokud možno všech vlivů v jejich celkové konstelaci. Nestačí se omezit na obecné konstatování vlivu rodiny, školy atd. ani přijímat jen poznatky, zjištěné v jiných podmínkách, na jiných jedincích a skupinách.“ Psychologie při svém pohledu na rodinu neopomíná socializačně-

výchovnou funkci rodiny. Jak uvádí Smékal, 1989, osobnost dítěte je v rodině vystavena nesmírnému množství podnětů působících jednorázově i dlouhodobě. Dlouhodobý je styl výchovy, na nějž se dítě buď adaptuje, nebo s ním stále bojuje. E. Vančurová, 1987, zdůrazňuje, že rodina je nejen miniaturní společností, ale také miniaturní školou, tvrdou školou, nepřetržitou školou, protože se nedá „jít za školu“. V citovém „podnebí“ rodiny se vyvíjejí nejtrvalejší osobní rysy a charakter člověka.

Současné proměny rodiny v České republice i v Izraeli se v mnohém podobají. Především je to určitá demokratizace vztahů. Tato tendence je pozorovatelná jak v ČR, tak v Izraeli. Nejdříve se demokratizovaly vztahy mezi manžely, postupně stále více i mezi rodiči a dětmi. Dalším významným činitelem je zvyšování vzdělanostní úrovně, zejména žen. Zásadní rozdíl mezi arabskou a českou rodinou je v zaměstnanosti žen. Zaměstnaná žena je v populaci arabských obyvatel Izraele stále ještě spíše výjimkou, zatímco v České republice se již několik desetiletí udržuje na poměrně vysoké úrovni.

Při projektování našeho výzkumu jsme vycházeli ze systémového paradigmatu, nezaměřili jsme se na osobnost jednotlivých členů, ale na zkoumání dimenzí rodiny jako celku. Koncepce systému rodina se podle Matějčka, 1992, opírá o několik jednoduchých principů: prvky tohoto systému nejsou jednotliví lidé sami o sobě, nýbrž lidé ve vzájemných interakcích a vztazích. Jednotkou zkoumání není jednotlivý člověk, ale interakce. Mluví se o sítích vztahů. Systém je víc než součet jeho prvků. Rodinu nepoznáváme jen na základě znalosti jednotlivců, neboť chování každého ovlivňuje všechny ostatní. Nemluvíme proto jen např. o maskulinitě mužské role samé o sobě, ale o maskulinitě mužské role v páru. Při „klasickém“ přístupu získáváme informace o jednotlivých členech a na funkci rodiny jako systému pak na základě získaných údajů jen usuzujeme, v našem případě z údajů anamnestického dotazníku. Při systémovém přístupu zjišťujeme znaky systému, např. zjišťujeme přímo definovanou vlastnost rodiny „soudržnost“.

Pro psychologický pohled na rodinu je důležitý poznatek, že porucha v jednom prvku (např. dítě s LMD), v jednom subsystému (dysfunkční manželství rodičů) se nutně projeví na funkci celku. Jak dále Matějček připomíná, rodina může zůstat stejnou rodinou, když se přestěhuje, ale nemůže být touž rodinou, když zemře babička, otec naváže citový vztah mimo rodinu apod. Rodina jako systém je zapojena do širšího společenského systému (mezosystému), k němuž patří příbuzenstvo, sousedé, přátelé. Rodina je však zapojena ještě do širšího systému sociálních vztahů, který ji obklopuje více méně zvnějšku (exosystému). Představují jej takové instituce jako škola, soudy apod. Rodina je obklopena ještě širším okruhem společenských institucí (makrosystémem), které už jsou zcela neosobní a mají celospolečenský dosah. Jde o celospolečenské normy a postoje, zákony a předpisy, tradice, zvyky, výchovné praktiky, ale i společenské pověry a mýty.

Arabská společnost a arabská rodina

V rámci celého arabského světa, který obývá asi 300 milionů lidí a rozprostírá se od Perského zálivu na východě k Maroku na západě, tvoří 770.000 arabských obyvatel Izraele část sice početně nevýznamnou, ale hospodářsky a politicky významnou. Patří také ke skupinám Arabů s nejvyšší životní úrovní a nejvyšší vzdělaností, včetně vzdělanosti žen. Území, které obývají, prošlo složitým historickým, politickým, hospodářským a kulturním vývojem. Arabský národ žijící v Izraeli žije v průsečíku setkání čtyř kultur, čtyř náboženství – islámu, křesťanství, židovského a drúzského náboženství. Jak uvádí Statistická ročenka, 1991, ze 76% jsou muslimové, 41% křesťané, 10% Drúzové. Žijí v celkem 32 400 rodinách (nejsou zahrnuty rodiny z východního Jeruzaléma a Golanských výšin). Průměrný věk otce je 35 roků, průměrný věk matky ročenka neuvádí. Průměrný počet členů rodiny je 5.3. Základní, střední a vysoké školy navštěvuje celkem 211 000 osob. Celkový počet živě narozených dětí je 27 200. Arabským obyvatelům slouží 130 středisek péče o dítě a matku. J. Prokopec, 1986, který čerpá z IPPF Medical Bulletinu, vol.20,1/1986, uvádí, že průměrný roční přírůstek obyvatelstva v arabských (nikoli islámských!) zemích je kolem 30 promile, tj. 3%. Průměrný věk žen při uzavření sňatku se pohybuje od 17 let (Jemen) k 24 letům (Tunisko). Ve věkové skupině 25–29 let mají vdané ženy už průměrně tři děti.

Psychologické úvahy o arabské rodině najdeme v dílech arabských autorů, kteří jsou většinou vysokoškolskými učiteli na univerzitách v arabském světě. Je zřejmé, že převažují normativní přístupy a často beletrizující úvahy, o tom, jaká by rodina měla být a jaké jsou osobní zkušenosti autorů. K neznámějším monografiím patří publikace H. Sharabiho, *Struktura arabské společnosti* (1981). Autor je Palestinec žijící v USA a působí na univerzitě v Pensylvánii.

V průměrné arabské rodině žily na začátku tohoto století 3 děti, v padesátých až sedmdesátých letech měly arabské rodiny průměrně 5 až 7 dětí. V osmdesátých letech průměrný počet dětí byl 6 až 8 v jedné rodině, v současné době se průměrný počet dětí v jedné arabské rodině v Izraeli rapidně snižuje. Pod vlivem širšího kulturního prostředí, ve kterém se uplatňují vlivy židovské, dochází v arabských rodinách ke změnám týkajícím se rodinné atmosféry. Arabská rodina už je o něco méně soudržná, ovlivnil ji nový životní způsob, např. možnost zaměstnání žen, možnost zaměstnání otce mimo místo bydliště pro větší výdělek, možnost středoškolského a vysokoškolského vzdělání žen atp. Jak Sharabi uvádí, struktura arabské rodiny je taková, že na vrcholu hierarchie moci, rozhodování je otec. „V rodině jako sociálně ekonomické jednotce má otec roli vlastníka všech ostatních a oni jsou pod jeho vlivem.“ Pokud se chování otce odchýlí od sociální normy, např. když je alkoholik nebo narkoman, může se manželka s malými dětmi obrátit na rodiče, nebo na syny, pokud jsou dospělí. Pokud je děvče příliš mladé, nevybírá si ženicha samo, ale rozhodují její rodiče.

V 80tých letech se věk nevěst v arabských rodinách pohyboval od 17 do 21 let, ženichů 24 až 30 let.

Postavením rodiny a manželství v arabské společnosti se zabývá také M. Akla, 1983, ve své rozsáhlé monografii „Rodinný systém“. Není nám známa žádná empirická studie týkající se arabské rodiny v Izraeli a vztahů v ní, která by byla provedena arabským nebo nearabským psychologem.

Empirická studie

V současné době žije ve státě Izrael asi 800.000 arabských obyvatel. Asi osmdesát z nich jsou psychologové s vysokoškolským vzděláním. Studovali na univerzitách v Izraeli a v zahraničí (v bývalém Sovětském svazu, v Německu, USA a v Československu). Pracují v poradnách a na univerzitě jako vysokoškolští učitelé. Není nám znám žádný psychologický terénní výzkum, který by provedli tito psychologové. Izraelští psychologové – Židé provádějí výzkumy na židovské populaci.

Zdokumentované informace o arabské části obyvatel Izraele nacházíme proto ve statistických ročenkách, případově pracující arabští psychologové mají „klinické“ zkušenosti o rodinách, zejména o rodinách „problémových“ a v rodinách s „problémovými“ členy.

K dosažení výzkumného cíle jsme zvolili metodu extenzivního terénního výzkumu. Cílem našeho výzkumu bylo porovnat charakteristiky rodinné atmosféry v rodinách Arabů žijících ve státě Izrael v eufunkčním manželství a charakteristiky rodinné atmosféry ve srovnatelných rodinách českých. Protože počet možných vyšetřených rodin byl nutně omezen (vyšetření v jedné rodině představovalo pro examinátora jedno odpoledne), zvolili jsme v prvním kroku rodiny eufunkční (přesné charakteristiky jsou uvedeny dále). Porovnání s rodinami dysfunkčními, které jistě přinese další zajímavá fakta, bude možné v blízké budoucnosti.

Rodinná atmosféra, „rodinné prostředí“ jsou determinovány širším kulturním prostředím, příslušností k určité sociální vrstvě, výsledkem procesu přijetí mužské a ženské role jejími nositeli, integrací norem chování, které jsou v náboženství a v rodinném právu určitého státu. Interakce v konkrétní rodině jsou potom determinovány velikostí rodiny, její strukturou (rodina úplná, neúplná), důležitý je počet dětí a jejich pohlaví, věk všech zúčastněných, vztahy k širší rodině, úroveň vzdělání rodičů, zaměstnanost rodičů, socioekonomický status.

Cílem výzkumu bylo tedy popsat „rodinné prostředí“ arabských a českých rodin ve třech skupinách dimenzí: ve vztahových dimenzích, dimenzích osobnostního růstu a dimenzích udržování systému. Tyto dimenze charakterizují základní komunikační rámec v každé rodině. Zajímá nás též inkongruence v dyádě manželů, tedy rozdíl mezi tím, jak vnímá rodinné prostředí muž, a jak je vnímá žena.

Porovnání arabské rodiny s českou může naznačit možnosti hlubší transkulturní analýzy. Českou rodinu považujeme za typickou středoevropskou rodinu s křesťanskými prvky v základech kultury, zatímco ve vzorku arabských rodin se všechny rodiny hlásily k muslimskému náboženství.

Popis vzorku a provedení výzkumu

Výzkumný soubor tvořily 2 skupiny:

1. soubor tvořilo 45 manželských párů arabských obyvatel Izraele, které splňují tyto podmínky:

- 1) oba partneři hodnotí své manželství jako spokojené,
- 2) manželé spolu žijí alespoň 5 let,
- 3) manželé žijí neodděleně, spolu,
- 4) žádný z partnerů nikdy neuvažoval o rozvodu ani nenavštívil poradnu nebo se neradil o rozvodu se známými,
- 5) manželé mají alespoň jedno dítě ve věku 5 až 10 roků,
- 6) oba žijí ve svém prvním manželství,
- 7) v současné rodině ani v rodičovských rodinách nebyla žádná závažná somatická nebo psychická onemocnění.

2. soubor tvořilo 21 manželských párů z České republiky, které rovněž splňovaly výše uvedené podmínky.

Výzkum se uskutečnil v měsících dubnu až červenci 1994. V Izraeli byly dotazníky zadávány ve městě Umm-El-Fahm (30.000 obyvatel) a v okolních vesnicích. S některými se jeden ze spoluautorů znal nebo to byli známí jeho známých. Všichni byli motivováni k podrobení se výzkumu. Manželé vyplňovali dotazníky současně, bez možnosti průběžného vzájemného verbálního nebo neverbálního kontaktu. Pro všechny to bylo první setkání s psychologickým dotazníkem. Někteří projevovali zpočátku obavy, že výsledky budou zneužity proti nim, že budou zveřejněny. Některé ženy byly zneklidněny představou, že se s výsledky seznámí jejich muž. V tomto článku prezentujeme dílčí výsledky širěji zaměřeného výzkumu. Celé vyšetření v jedné rodině trvalo 2 až 3 hodiny. Dotazníky byly zadávány v pořadí: 1) Anamnestický dotazník, 2) TIR (o tomto testu se v tomto článku blíže nezmiňujeme), 3) F-E-S.

V České republice zadával testovou baterii v měsících květnu až červenci 1994 druhý spoluautor a posluchačky psychologie.

Děkujeme PhDr. Liduše Osecké, CSc. za výpočet výsledků. Naše poděkování patří též Mgr. Lence Janičkové, Evě Hradilové, Janě Ryšavé, Gabriele Dvořáčkové, Janě Jebavé. Výzkum byl proveden v rodinách v Brně, Jihlavě, Blansku, Židlochovicích, Vojkovicích, Tišnově, Šlapanicích, Čisté v Krkonoších, Semilech a Trutnově.

Administrovali jsme tyto dotazníky:

- 1) Anamnestický dotazník námi vypracovaný, 44 položek pro ženu, 38 pro muže, verze česká a arabská,
- 2) Dotazník Family environment scale; autoři R. H. Moos, P. M. Insel, B. Humphrey, překlad do slovenštiny M. Hargašová, T. Kollárik, překlad do češtiny anonymní, použita verze česká a námi přeložená arabská.

Při překladu a úpravě jsme si byli vědomi úskalí, která použití jednoho dotazníku v různých kulturách přináší, jak o nich referuje např. Merenda, 1993.

Výsledky a jejich interpretace

Dimenze rodinného prostředí arabské rodiny

Tabulka obsahuje charakteristiky rodinného prostředí definované v testu Škála rodinného prostředí. Pro účely této práce jsmem přeložili Škálu rodinného prostředí do arabštiny. Pozměnit jsme museli pouze položku 7, která v české verzi zní, „v sobotu, v neděli a ve všední dny jsme večer většinou doma“. V arabštině položka zní, „v pátek a v sobotu a ve všední dny jsme večer většinou doma“. Pátek je den sváteční pro muslimy, sobota pro Židy. Výsledky jsou zaokrouhleny na dvě desetinná místa.

Při pohledu do tabulky vidíme, že ve skupině arabských manželských párů se průměrný hrubý skór v jednotlivých dimenzích pohybuje v rozmezí od 3.82 u konfliktovosti do hodnoty 7.33 u dimenze orientace na úspěch. V české skupině nacházíme hodnoty od 3.14 (konfliktnost, resp. konfliktovost) do 7.31 u expresivnosti. Nápadně nízká je hodnota 5.12 u české skupiny v dimenzi nezávislost. Pro srovnání, hodnota u amerického standardizačního vzorku je 6.67.

Zjistili jsme, že arabské rodiny jsou méně soudržné jak české, méně expresivní, více konfliktové, členové arabské rodiny jsou nezávislejší, arabské rodiny rodiny jsou více orientovány na úspěch, je pro charakteristická větší vnitřní kontrola, kontrolovanost členů rodiny. Rozdíly nebyly zjištěny v některých dimenzích osobního růstu, a to v intelektuálně–kulturní orientaci (orientovanosti), aktivně–rekreační, morálně světonázorové. Také v dimenzi organizovanost jsme nezjistili rozdíl.

Tabulka obsahuje též údaje o inkongruenci mezi manželi v arabské a české eufunkční rodině. Toto skóre se získá z průměru neshod mezi každým možným párem z členů rodiny v deseti subškálách a současně třech dimenzích rodinného prostředí. V našem případě jsme brali pouze rozdíly v páru manželů. Početné tedy znamená sumu diferencí mezi matkou a otcem. Toto číslo určuje míru, do které se liší rodiče v názorech na sociální klima ve vlastní rodině, tzn. určuje stupeň neshody. Skóre se může pohybovat v rozmezí 0, tj. absolutní shoda, po hodnotu 90, tj. maximální nesoulad ve všech dimenzích. Průměrná hodnota pro arabskou skupinu je 6.24, pro českou je více než dvojnásobná, a to 12.57, americké normy uvádějí průměr 17.0. Kongruence v testu ŠRP je pojímána jinak, než jak ji chápe Satirová, 1994, str. 89, která jako kongruentní označuje takovou

CHARAKTERISTIKY RODINNÉHO PROSTŘEDÍ V RODINÁCH ČESKÝCH
A V RODINÁCH ARABSKÝCH OBYVATEL IZRAELE

reakci, kdy jsou všechny části sdělení jednoho člena rodiny v souladu. Vyřčená slova odpovídají výrazu tváře, pozici těla a hlasovému zabarvení. Vztahy jsou nenucené, svobodné a upřímné.

**Charakteristiky rodinného prostředí – porovnání
arabských a českých rodin**

proměnná	arabské rodiny		české rodiny		t-test	p
	průměr	sm.odch.	průměr	sm.odch.		
	n = 45		n = 21			
RPS	5.87	1.00	7.19	0.94	-5.09	0.00*
RPE	5.87	1.17	7.31	1.26	-4.56	0.00*
RPK	3.82	0.95	3.14	1.01	2.57	0.01*
RPN	6.72	1.65	5.12	0.79	5.35	0.00*
RPOU	7.33	0.73	5.17	1.84	5.21	0.00*
RPIKO	4.68	1.35	4.76	2.10	0.20	0.85
RPARO	4.29	1.16	4.43	1.74	-0.39	0.70
RPM	4.77	1.07	4.93	1.33	-0.53	0.60
RPO	5.57	1.23	5.85	1.48	-0.84	0.41
RPKL	4.52	1.06	3.62	1.43	2.88	0.05*
RPINK	6.24	3.85	12.57	3.93	-6.18	0.00*

Legenda:

vztahové dimenze rodiny

RPS dimenze soudržnost rodiny

RPE dimenze expresivnost

RPK dimenze konfliktnost

dimenze osobního růstu

RPN nezávislost

RPOU orientace na úspěch

RPIKO intelektuálně-kulturní orientace

RPARO aktivně rekreační orientace

RPM morálně-světónázorová orientace

dimenze udržování systému

RPO organizovanost

RPKL kontrola

RPINK skóre rodinné inkongruence

sm.odch směrodatná odchylka

t-test hodnoty t-testu

p významnost rozdílu mezi skupinami

* rozdíl je statisticky významný

Test Family Environment Scale nebyl dosud v arabském světě standardizován. Hodnoty zjištěné na vzorku 45 eufunkčních rodin je možno tedy považovat za první, prozatímní, tzv. tentativní normy. Protože vzorek českých rodin byl relativně malý, porovnávali jsme hodnoty námi zjištěné s normami pro slovenskou populaci, kde $n=600$. Neporovnávali jsme číselně naše české rodiny s normami, ale jen konstatujeme, že hodnoty byly blízké údajům v tabulkách norem, předpokládáme, že rozdíly nejsou významné.

Zjištění citové a výchovné atmosféry v rodině arabské – porovnání s rodinou českou

Dalšími dílčími cíli výzkumu bylo zjištění převažující citové atmosféry v arabské rodině (kdo má v rodině hlavní slovo, kdo přiděluje úkoly, kdo rozhoduje a kdo se drží zpátky, podřizuje se, jaká je nejčastější nálada, kdo je nejhovornější), zjištění výchovné atmosféry (ke komu má dítě nejlepší vztah, kým je chváleno, od koho nejraději přijme pochvalu, kdo je nejčastěji trestán) a porovnání arabské eufunkční rodiny s eufunkční rodinou českou.

Dále uváděné výsledky se opírají o odpovědi respondentů v anamnestickém dotazníku. Položky ve verzi pro ženy a pro muže se lišily pouze gramaticky. Porovnali jsme odpovědi žen a mužů ve skupině arabské i české a zjistili, že se shodují, rozdíly jsou zanedbatelné a statisticky nevýznamné. Pouze v jedné položce jsou rozdíly průkazné, proto ji uvádíme na prvním místě. U ostatních proměnných prezentujeme údaje z dotazníku žen. Domníváme se, že číselně dokumentovat nevýznamnost rozdílů není nutné, přesné údaje jsou k dispozici u autorů.

Rozdíl se vyskytl u položky, „Ke komu má Vaše dítě (vaše děti) asi tak nejlepší vztah“. 27% arabských a 29% českých matek si myslí, že dítě má nejlepší vztah k nim. 38% arabských a 29% českých mužů má za to, že dítě má nejlepší vztah k nim.

Arabské matky: nejčastěji (ve 40%) na první místo v oblibě u dětí dávají otce, na druhé (27%) samy sebe, 3. nejfrekventovanější odpověď (20%) zní, že každé dítě k jinému dospělému. Arabští otcové: nejčastěji dávají na 1. místo sebe (38%), na 2. místo matku (22%), na 3. místo dávají sourozence (18%).

České matky: nejčastěji uvádějí samy sebe (29%), na 2. místo babičku (24%), na 3.–4. místě jsou odpovědi, „každé dítě k jinému dospělému“ a otec, vždy 19% všech odpovědí. Čeští otcové: nejčastěji uvádějí sourozence (38%), na 2. místě sami sebe (29%), 3. v pořadí četnosti je babička (24%), pouze 9% českých otců uvádí matku na 1. místě.

Rozdíl mezi skupinami arabských a českých matek je významný ($X^2=11.06$, $p=0.05$), rovněž tak je významný rozdíl mezi skupinou arabských a českých mužů ($X^2=10.79$, $p=0.02$). Je zajímavé, že se arabští rodiče ve svém hodnocení, ke komu má dítě nejlepší vztah, shodují. ($X^2=2.73$, $p=0.60$, rozdíl není významný.) Čeští rodiče se mezi sebou liší. ($X^2=16.40$, $p=0.05$, tj. na hranici významnosti.)

Tento dílčí výsledek lze stručně shrnout tak, že v arabské rodině je za osobu, ke které má dítě nejlepší vztah, považován otec, matka je na druhém místě. V hodnocení českých rodičů se na 2. místě u matky a 3. místě u otce objevuje babička, matky se považují za nejoblíbenější, otcové vidí nejlepší vztah v subsystému dětí.

Hlavní slovo má a většinou rozhoduje v arabské rodině v 87% rodin otec. Na 2. místě četnosti je matka (v 7%). V české rodině má hlavní slovo otec ve 48%, v 19% matka a ve 33% rodin nemá nikdo hlavní slovo. Rozdíl mezi arabskou a českou rodinou je významný. ($X^2=23.2$, $p=0.00$.)

Nejčastěji doma rozhoduje a přiděluje úkoly (položka 17) v arabské rodině v 67% rodin otec, v 18% matka. V české rodině ve 19% rodin otec a v 62% rodin matka. (Pozn. Výpovědi českých otců jsou –překvapivě– úplně totožné!)

Nálada, která v rodině převažuje: V arabských rodinách „jsou někdy veselí, někdy smutní“ v 51% rodin, ve 42% rodin „je veselo, převažuje humor a smích“. V českých rodinách první odpověď dalo 19% matek, druhou 81% matek. Rozdíl je významný.

Kdo je nejhovornější: V arabské rodině ve 24% rodin otec, stejně často děti. U 38% rodin se to o nikom nedá říct. V české rodině jsou nejhovornější děti v 52%, matka ve 33%, v žádné zkoumané české rodině nebyl otec nejhovornější. Rozdíl je významný.

Nejvíce se drží zpátky, podřizuje se: V arabské rodině se podle odpovědi matek v 80% rodin nepodřizuje nikdo, v 7% rodin se údajně podřizuje otec. V české rodině se nepodřizuje nikdo v 38% rodin, ve 14% se podřizuje otec, ve 14% matka. Rozdíl je (samozřejmě) významný. Následují charakteristiky výchovného prostředí.

Dítě nejčastěji chválí: V arabské rodině oba rodiče stejně v 67% rodin, matka ve 20% a otec v 11% rodin. V české rodině: v 57% rodin oba rodiče stejně, babička v 38%, jen v 5% matka, otec v žádné zkoumané rodině. Rozdíl je významný.

Dítě přijme nejraději pochvalu: V arabské rodině od obou rodičů stejně v 55% případů, od otce v 31%, od matky ve 13%. V české rodině v 52% případů od obou rodičů stejně, v 19% od otce a v 19% od matky. Rozdíl mezi skupinami je nevýznamný.

Nejčastěji dítě trestá: V arabské rodině matka (42% rodin), otec (31%), oba stejně (ve 24%). V české rodině matka (38% rodin), otec (ve 33% rodin), oba stejně (ve 29%). Rozdíl není významný ($X^2=0.64$, $p=0.88$).

Naše výsledky lze shrnout takto:

- zjistili jsme, že arabské rodiny jsou méně soudržné než rodiny české,
- česká rodina je expresivnější, členové mohou více projevovat navenek své city,
- arabská rodina je více konfliktní, konfliktová,

- členové arabské rodiny jsou nezávislejší než členové rodiny české,
- významně více jsou na úspěch orientovány arabské rodiny,
- mezi arabskou a českou rodinou není rozdíl v míře intelektuálně–kulturní orientace,
- arabská a česká rodina se neliší v míře aktivní rekreační orientace,
- arabská a česká rodina se neliší v míře morálně–světonázorové orientace,
- rodinný systém arabský a český se neliší v míře organizovanosti,
- arabská rodina je vnitřně kontrolovanější než česká,
- v arabské rodině je významně méně inkongruence, arabští rodiče se více shodují v tom, že rodina je taková, jaká je,
- v arabské rodině je více veselo a převažuje humor a smích,
- v arabské rodině se o žádném členu nedá říct, že je nejhovornější, v české rodině jsou nejhovornější děti,
- v arabské rodině má dítě nejlepší vztah k otci, v české rodině je výsledek nejednoznačný,
- v arabské i české rodině není některá z dospělých osob vnímána jako ta, která nejčastěji chválí děti,
- v arabské i české rodině nejčastěji dítě přijímá pochvalu stejně rádo od otce jako od matky,
- v arabské i české rodině nejčastěji dítě trestá matka.

K dosažení výzkumných cílů jsme do arabštiny přeložili dotazník Family environment scale R. H. Moose a kol. Protože dotazník dosud nebyl, pokud je nám známo, do arabštiny přeložen a standardizován, můžeme hodnoty námi zjištěné proto považovat za první, pracovní normy.

Dimenze soudržnost vypovídá o tom, do jaké míry se členové rodiny jeden o druhého zajímají, jak si vzájemně pomáhají a podporují se. V této dimenzi se zřejmě budou lišit rodiny eufunkční a dysfunkční, lze vyslovit předpoklad, že fungující rodiny budou soudržné, ale ne příliš a ne málo. Pokud by byly nadměrně soudržné ve smyslu, jak je v příručce k testu tato dimenze definována, došlo by k příliš těsnému vzájemnému propojení. Snad by se výsledek dal vysvětlit tak, že v arabské rodině se otec více času zdržuje mimo rodinu, pracuje většinou mimo vlastní obec nebo město, dojíždí za prací. Výsledek považujeme přesto za překvapující.

Arabské rodiny jsou – ve shodě s naší hypotézou – méně expresivní. Méně než české rodiny mohou projevovat své city. Chovají se méně „otevřeně“ a přímo. Projevuje se – podle našeho názoru – vliv kultury.

Arabské rodiny jsou více konfliktní, konfliktní. Pro členy arabské rodiny jsou více než pro členy české rodiny typické konfliktní interakce, otevřené projevy hněvu a agresivity. Rozdíl vysvětlujeme tím, že v arabské populaci více než v české převažují emotivní temperamentové typy.

Členové arabské rodiny jsou nezávislejší, více než Češi se vzájemně podporují, aby byli samostatní v rozhodování, aby se dokázali prosadit a řešit své

problémy. Tento výsledek je překvapivý. Spolehlivé interpretaci musí předcházet obsahová analýza této škály, korelační analýza jednotlivých škál, abychom zjistili vztah např. k dimenzi soudržnost.

Arabské rodiny jsou více orientovány na úspěch. Členové arabské rodiny se snaží dosahovat stále lepších výsledků ve škole a v práci z toho důvodu, že jsou již od mládí vedeni svými rodiči k dosahování úspěchů, při úspěchu jsou odměněni, při neúspěchu jsou potrestáni. Toto platí zejména pro rodiny méně vzdělaných rodičů, kteří chtějí, aby děti dosáhly toho, co jim nebylo umožněno.

Pro arabskou rodinu je charakteristická větší vnitřní kontrola, kontrolovanost členů rodiny. Výsledek je ve shodě s hypotézou. V arabské rodině se členům častěji něco zakazuje, existuje více příkazů, zpravidla rozhoduje jeden člen, členové rodiny nemohou dělat, co se jim zachce. Výsledek vyplývá z formalizovaného dominantního postavení otce.

Z hodnot v dotazníku Škála rodinného prostředí lze též vypočítat míru inkongruence mezi členy rodiny, v našem případě mezi rodiči. Inkongruence v arabské rodině oproti české je „poloviční“, Arabové se více shodují v tom, že rodina je taková, jaká je. Odpověď, proč tomu tak je, bude možno zformulovat po pečlivé psychometrické analýze testu ŠRP. „Zdravý rozum“ by mohl být špatným rádcem. Snad výsledek souvisí s vyšší expresivností českých rodin.

Je zřejmé, že výsledky zjištěné anamnestickým dotazníkem mají pouze orientační hodnotu, naznačují však, že je smysluplné definované dimenze citové a výchovné atmosféry zkoumat, a to s využitím klinických metod. Máme za to, že některé odpovědi byly příliš ovlivněny formulací položky dotazníku nebo jejím případným nepochopením, i když jsme tomu snad ve většině případů zabránili tím, že rodiče vyplňovali dotazník v přítomnosti zadávajícího a v případě nejasností se mohli zeptat.

V arabské rodině má hlavní slovo, většinou rozhoduje a přiděluje úkoly otec. V české společnosti (podle našich zjištění) převažují rodiny, ve kterých má hlavní slovo otec a také většinou rozhoduje, doma však většinou rozhoduje a přiděluje úkoly matka.

Mezi arabskými rodinami jsou nejčtetnější a častější než v Čechách rodiny, kde „je veselo, převažuje humor a smích“. S mírou nepřesností je možno říct, že arabské rodiny jsou veselejší. Arabskými respondenty nebyl označen nejhovornější člen, v české rodině jsou nejhovornější děti, na druhém místě je matka.

V arabské i české rodině nejčastěji chválí oba rodiče, v české rodině také babička. V arabské i české rodině rádo přijme pochvalu od obou rodičů, nepřevažují rodiny, kde by dítě preferovalo jednoho z rodičů. Nejčastěji trestající osobou je v arabské i české rodině matka.

V arabské rodině je za osobu, ke které má dítě nejlepší vztah, považován otec, matka je na druhém místě. V hodnocení českých rodičů se na 2. místě u matky a 3. místě u otce objevuje babička, matky se považují za nejoblíbenější, otcové vidí nejlepší vztah mezi dětmi.

Naše výsledky potvrzují, že v arabské rodině dominantní osobou, která rozhoduje, je otec. Podle odpovědí otce i matky mají k němu děti nejlepší vztah. Domníváme se, že matka i otec odpovídali sociálně žádoucím směrem. Otec v arabské rodině však s dětmi tráví podstatně méně času než matka. Výsledek chápeme jako hypotézu, kterou budeme ověřovat výzkumem s použitím Testu rodinných vztahů Anthony–Beneové.

V arabské i české eufunkční rodině chválí oba rodiče, nejčastěji trestá matka. V české rodině je významnější postavení babičky. Předpokládáme, že odlišnosti mezi atmosférou v arabské a české rodině vyplývají z působení rozdílných charakteristik širšího kulturního prostředí.

Jedná se o první psychologický, takto zaměřený výzkum arabské populace v Izraeli. Výsledky mohou být jednak ihned využity při případové práci s klienty, představují totiž první normy, jednak naznačují směry dalšího výzkumu. S použitím stejných metod je možno zkoumat skupinu rodin dysfunkčních nebo rodin s nabízeným problémovým členem, např. dítětem. Je možno též zvážit další kroky při standardizaci dotazníků Škála rodinného prostředí a možnosti využití námi vytvořeného anamnestického dotazníku u arabské populace.

LITERATURA – REFERENCES

- Abstracts International Congres on Family Terapy „The Patterns Which Connect“. Prague 1987
 Akla Muhammad: Rodinný systém. 1. díl. Amman, Nakladatelství El-Rissala 1983
 Arab cities and villages in Israel. Statistical Abstract 1990. Nazareth, Jaffa Research Centre 1991
 Čáňová, E.: Studium historické rodiny. Demografie, 1992, č.5
 Dan, J. – Janíčková, L.: Role ženy a muže v eufunkčním a dysfunkčním manželství. SPFFBU, I 27, Brno 1993
 Hargašová, M. – Kollárik, T.: Škála rodinného prostredia. Průručka. Bratislava, Psychodiagnostické a didaktické testy, š.p., 1986
 Horská, P. a kol.: Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy. Praha, Panorama 1990
 Hrušáková M. a kol.: Rodinné právo. Brno, PrF MU 1993
 Janíčková, L.: Mužská a ženská role v současném eufunkčním manželství. Diplomová práce. Brno, FF MU 1992
 Kolářfková, L.: Problémy vývoje a utváření osobnosti v dětství a mládí. In: K problémům psychologie osobnosti. Sborník. Praha, Academia 1967
 Křikavová, A. – Mendel, M. – Müller, Z.: Islám. Ideál a skutečnost. Praha, Panorama 1990
 Langmeier, J.: Interakce v rodinách chronicky nemocných dětí. Závěrečná zpráva SPZV VII–3–3–2/1, Praha 1982
 Mahagna, Y.: Charakteristiky interakce v rodinách arabských obyvatel Izraele. Diplomová práce. Brno, FF MU 1994
 Matějček, Z.: Dítě a rodina v psychologickém poradenství. Praha, SPN 1992
 Matějček, Z.: O rodině vlastní, nevlastní a náhradní. Praha, Portál 1994
 Matoušek, O.: Rodina jako instituce a vztahová síť. Praha, Sociologické nakladatelství 1993
 Mendel, M.: Islámská výzva. Brno, Atlantis 1994
 Merenda, P.F.: Psychological Tests and Testing in Different Cultures: Borrowing from one Culture and Adapting to Another Culture. XVI International School Psychology Colloquium, Banská Bystrica 1993
 Mittenecker, E.: Plánování a statistické hodnocení experimentů. 1. vyd. Praha, SPN 1968
 Osecký, P., ústní sdělení

CHARAKTERISTIKY RODINNÉHO PROSTŘEDÍ V RODINÁCH ČESKÝCH
A V RODINÁCH ARABSKÝCH OBYVATEL IZRAELE

- Prokopec, J.: Vývoj obyvatelstva v některých arabských zemích. *Demografie*, 1986, č. 9
- Roudi, N.: The Demography of Islam. In: *Population Today*, Vol. 16, No.3, 1988
- Satirová, V.: *Kniha o rodině*. Praha, Institut Virginie Satirové 1994,
- Sborník referátů z celostátní konference o manželském a předmanželském poradenství Mariánské Lázně 82. Praha, MPSV ČSR, 1982
- Sharabi H.: Úvod do studia arabské společnosti. Bejrút, Nakladatelství Al-Ahlija 1981, 109 str.
- Shulman, Sh.: The Family of the severely handicapped child: The sibling perspective. *Journal of Family Therapy*, 1988, Vol 10(2)
- Smékal, V.: *Psychologie osobnosti*. Učební text. UJEP v Brně. Vydalo SPN, Praha 1988
- Šamalík, M.: *Psychologické charakteristiky rodin s dítětem postiženým dětskou mozkovou obrnou*. Diplomová práce. Brno, FF MU 1994
- Ulluan Abdul-Ja Naseh: *Výchova dítěte v islámu*. 1. díl, Káhi ra, Nakladatelství Abdul-Kadr 1985
- Vančurová, E.: *Úvahy o dětech a lidech v rodině*. Praha, SPN 1987

**FAMILY ENVIRONMENT CHARACTERISTICS OF CZECH
FAMILIES AND ARABIC FAMILIES OF IZRAELI CITIZENS**
– a contribution to transcultural analysis –

The aim of the research was to describe the family environment of Arabic and Czech families in three groups of dimensions: the relationship dimensions, the dimensions of individual personality development and the dimensions of the system preservation. These are the dimensions that characterize the basic communicational frame of each family. We were also interested in the incongruity of the married couples, i.e. the difference between how the family environment is perceived by the man and how it is perceived by the woman. We studied Arabic families living in Izrael and compared them with Czech families.

Group I consisted of 45 married Izraeli couples; group II consisted of 21 married couples from the Czech Republic. Both groups met the following requirements: both partners thought of their marriage as a happy one; they had been living together, unseparated, in their first marriage for at least 5 years; they had together at least one child aged 5–10; neither of the partners had ever been considering divorce nor been to a partnership advice bureau nor had spoken about possible divorce with his/her friends; there had been no serious somatic or psychic disorder neither in the present family nor in the families of the partners.

To achieve the aim of our research, we translated into Arabic the questionnaire „Family environment scale“, devised by a group of authors led by R.H. Moose. As the questionnaire, to our knowledge has not yet been translated into Arabic and standardized, the results gained by us, therefore, can be regarded as the first working standards.

We established that Arabic families are less cohesive than their Czech counterparts and more conflictful; Arabic family members are more independent; Arabic families are more success-oriented, and greater internal control, i.e. mutual monitoring, of the family members is typical of them.

No difference was found in some of the dimensions of individual personality development: in the general intellectual and cultural outlook, as well as in the spheres of active recreation and of moral attitudes and the world view. Also the dimensions of the degree of organization showed no difference. The incongruity of an Arabic family as opposed to that of a Czech family is considerably lower; Arabs score greater consensus in seeing their family is such as it is. The results are interpreted and discussed.

Key words: Czech family, Arabic family, Israel, the Czech Republic, family environment, Family environment scale

